

نقش علمای شیعی در تدوین قانون مدنی ایران، عصر پهلوی اول (با تأکید بر نقش سید محمد فاطمی قمی)

حسن زندیه*

طلعت ده پهلوانی**

چکیده

در عصر پهلوی اول، با روی کار آمدن رضاشاه، مدرنیزاسیون در همه ارکان و ابعاد دولت در دستور کار قرار گرفت و نظام قضایی نیز از دایره شمول مدرنیزاسیون برکنار نماند. رویکرد دولت پهلوی در مدرنیزاسیون نظام قضایی، دوری جستن از نظام قضایی شرعی و تمایل به ساختارهای عرفی بود که با مخالفت اکثریت علما مواجه گردید، چراکه در حوزه نظام قضایی علمای شیعی به طور سستی همواره خود را متولی امر قضا می دانستند. هدف این مقاله بررسی این موضوع است که علما و روحانیون شیعی چه نقشی در نوسازی نظام قضایی دوره پهلوی اول ایفا کردند و این تحول چه نسبتی با شکل گیری دولت مطلقه مدرن و برنامه کلی اصلاحات دولت و پروژه مدرنیزاسیون داشته است؟ در پاسخ به این پرسش می توان این فرضیه را مطرح کرد: دولت پهلوی اول، در راستای تشکیل نظام قضایی نوین مبتنی بر ساختارهای عرفی، آن دسته از علمای شیعی را که با این ساختارها مخالف بودند، از دستگاه قضایی کنار گذاشت، ولی تعدادی از علمای شیعی به رغم مخالفت های کلی با سبک و سیاق تحول نظام قضایی دوره پهلوی اول، در دستگاه عدلیه باقی مانده و مؤثر واقع شدند. از این نوشتار می توان نتیجه گرفت که به رغم ایجاد تشکیلات نوین در نظام قضایی، علما و روحانیون شیعی تا حدی جایگاه مؤثر خود را در تصدی امر قضا حفظ کرده و با مشارکت در تهیه و

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) zandiyehh@ac.ut.ir

** کارشناس ارشد تاریخ اسلام از دانشگاه باقرالعلوم (ع) lilapahlavan@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۱/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۲/۱۹

تدوین مجموعه قوانین موردنیاز عدلیه از جمله قانون مدنی بر طبق فقه اسلامی، نقش تقنینی خود را به اثبات رسانیدند.

کلیدواژه‌ها: نظام قضایی، علمای شیعی، قانون مدنی، علی‌اکبر داور، عدلیه، رضاشاه، کاپیتولاسیون، محمد فاطمی قمی.

۱. مقدمه

بدون شک، نوسازی و اصلاح نظام قضایی در زمره عمده‌ترین تحولات سیاسی، اجتماعی و حقوقی دوره پهلوی اول است که با همفکری و تسلط بی‌چون‌وچرای روشنفکران اقتدارگرا و آشنا به نظام‌های حقوقی اروپا آغاز گردید. بعد از آشوب و بحران‌های سیاسی و امنیتی در ایران که به تغییر حکومت از قاجار به پهلوی منتهی شد، مدرنیزاسیون و انقلاب اداری این دوره سبب گردید که تشکیلات نوین قضایی نیز بر اساس نظام قضایی فرانسه، بلژیک و سوئیس تنظیم گردد. تدوین قانون مدنی از مهم‌ترین اقداماتی بود که در دستور کار دولت جدید قرار گرفت. ضرورت تدوین قانون مدنی از آنجا بود که دولت وقت قصد الغای کاپیتولاسیون (حقوق کنسولی) را داشت (مذاکرات مجلس ششم، ۱۳۰۶: ۲۶۰۶) که مقدمه ضروری آن، وجود قانون مدنی مدون و پیشرفته مطابق با نیازها و قابل‌ارائه به جوامع غربی بود (Cronin, 2003: 85). علی‌اکبر داور با کمک عده‌ای از قضات و فقها به اصلاح قوانین همت گماشت و قانون تشکیلات عدلیه، قانون مدنی، قانون تجارت و آیین دادرسی مدنی و غیره را تهیه کرده و با اجازه مجلس شورای ملی، مصوبات کمیسیون عدلیه موقتاً قابل‌اجرا گردید.

تدوین قانون مدنی در حقیقت همان تدوین فقه امامیه موجود بود که علما و روحانیون عالم و دانشمند به صورت قانون مدون کشوری درآوردند. برای تهیه این قانون، چکیده کلام فقها به صورت اثری مدون و بدون حشو و زواید و تعلیق و حواشی، در یکجا جمع‌آوری و در دسترس عموم قرار گرفت. اعضای کمیسیون تهیه قانون مدنی، از بین حکما و فقهای صاحب‌نام و باتجربه انتخاب شده بودند و با توجه به شرع انور اسلام، به تهیه و تدوین قانون مواد مدنی پرداختند. قانون مدنی نیازهای عمده دستگاه قضایی را تحت پوشش قراردادده و از چنان استحکامی برخوردار بود که در ادوار بعد، حتی بعد از سقوط دولت پهلوی تا امروز نیز مبنای عمل بوده و در برخی موارد بنا به ضرورت و موارد مستحدثه اصلاحاتی در آن به عمل آمده است.

۲. الغای کاپیتولاسیون: مقدمه تدوین قانون مدنی

مقدمه ضروری الغای کاپیتولاسیون، وجود یک قانون مدنی مشخص، مدون و پیشرفته مطابق با نیازها و قابل‌ارائه به جوامع پیشرفته بود. شاید بتوان گفت تدوین قانون مدنی یک اقدام اجتناب‌ناپذیر برای حذف حقوق کاپیتولاسیون بود. وجود کاپیتولاسیون یکی از علل ضعف و انحطاط نظام قضایی بعد از مشروطه به‌شمار می‌رفت و شاید عمده‌ترین علل ناکارآمدی و نابسامانی عدلیه پس از مشروطه، فقدان قوانین مدون در حوزه نظام قضایی بود و این امر از جمله مسائلی قلمداد می‌شد که بیگانگان آن را مستمسک قراردادده تا حاکمیت حق قضاوت کنسولی را توجیه نمایند، زیرا قدرت‌های غربی اصرار داشتند در صورتی لغو کاپیتولاسیون را می‌پذیرند که ایران یک نظام قضایی به سبک غرب داشته باشد.

لذا، توجه مخصوص رضاشاه برای لغو کاپیتولاسیون ایجاب می‌کرد که وزیر عدلیه نیز اهتمام ویژه‌ای را مبذول دارد تا هرچه سریع‌تر قوانین مورد نیاز عدلیه تهیه و تصویب شود تا مقدمات الغای کاپیتولاسیون فراهم گردد و بیگانگان بهانه‌ای در این مورد نداشته باشند.

وجود کاپیتولاسیون موجب شده بود که تکامل علم حقوق متوقف گردد و با الغای کاپیتولاسیون، دوران جدیدی در حیات قضایی ملت ایران آغاز گردید (علوی، ۱۳۴۸: ۱۹-۲۰). بنابراین، به همان میزان که برای الغای کاپیتولاسیون قوانین جدید تهیه و تدارک می‌شد، به همان میزان نیز زمینه رشد علم حقوق و تحول نظام قضایی فراهم می‌گردید. در کتاب *خاطرات یک نخست‌وزیر آمده است:*

تا عدلیه آبرومندی، با قضاوت تحصیل‌کرده دائر نکنیم، نمیتوانیم شر اجانب را از سر خود کوتاه کنیم و برای الغای کاپیتولاسیون هیچ راهی جز بنیانگذاری عدلیه بر اساس محاکم اروپایی وجود ندارد... (عاقلی، ۱۳۷۱: ۵۶-۵۷).

الغای کاپیتولاسیون موجب گردید که در تصویب قانون مدنی تعجیل شود و با یک اقدام انقلابی قانون مدنی مجلدشده با تصویب یک ماده واحده و یک قیام و قعود به تصویب مجلس ششم برسد. «ماده واحده: دولت مجاز است که از ۲۵ اردیبهشت ۱۳۰۷ش که کاپیتولاسیون ملغی است، لایحه قانون مدنی را که به مجلس تقدیم داشته تا وقتی که رأی قطعی کمیسیون قوانین عدلیه مجلس ملی اتخاذ شده و به موقع اجرا بگذارد» (ضرغام بروجنی، ۱۳۵۰: ۱۷۵-۱۷۹؛ نائینی، ۱۳۸۸ الف، ۳۸۶). دیلیپ هیرو (Dilip Hiro) در این باره آورده است:

قانون مدنی برای متابعت دادگاه‌های شریعت از دولت و افزایش قدرت سازمان اوقاف کشور و لغو کاپیتولاسیون که با استقبال فراوانی روبه‌رو شده بود، با شرایط بحث‌انگیزی روبه‌رو گردید و به علت اعتراض و مخالفت علما، وزیر دادگستری مطابق مقتضیات آن دوران کلمه «موقتی» را به این قانون اضافه نمود. با تصویب قانون مدنی موقت در اردیبهشت ۱۳۰۷ش شالوده‌های منازعات آینده بین دولت و روحانیون پایه‌گذاری شد (هیرو، ۱۳۸۶: ۴۸).

این ماده واحده بدون هیچ مخالفتی در مجلس شورای ملی به تصویب رسید. علی‌پاشا صالح در تاریخ حقوق چنین آورده است:

در دهم دی ماه ۱۳۰۶ش کمیسیونی مرکب از مطلعین و اهل علم در وزارت دادگستری تشکیل گردید، قبلاً نیز در سالیان متمادی هیئت‌های دیگری به همین منظور گرد هم آمده و پس از چندی پراکنده شده بودند تا اینکه در تاریخ هجدهم اردیبهشت ماه ۱۳۰۷ش برای تدارک مقدمات الغای کاپیتولاسیون جلد اول قانون مدنی مشتمل بر ۹۵۵ ماده به صورت ماده واحده‌ای از مجلس گذشت (در رژیم کاپیتولاسیون، کنسولهای خارجی به موجب عهدنامه‌ای از امتیازات خاص قضایی و حقوقی برون‌مرزی بهره‌مند بودند و در محاکمه اتباع خود مداخله می‌نمودند)... (صالح، ۱۳۴۸: ۲۶۹).

علت تصویب جلد اول قانون مدنی به صورت ماده واحده این بود که دولت می‌خواست هرچه زودتر مقدمات الغای کاپیتولاسیون یعنی امتیازات قضایی اتباع خارجه را فراهم‌سازد، چنان‌که در خود قانون ۱۸ اردیبهشت ۱۳۰۷ش هم صریحاً این امر ذکر شده است (مذاکرات مجلس ششم، ۱۳۰۶: ۲۶۰۶؛ شایگان، ۱۳۲۴: ۳۶). شاید این تعجیل در تهیه و تدوین قانون مدنی هم بی‌اثر نبوده، چنان‌که می‌توان پاره‌ای از عیوب و نواقص قانون مدنی را ناشی از همین شتابزدگی دانست. علاوه بر این، کمبود وقت نویسندگان قانون مدنی را مجبور کرد که به جای تدوین تمام قانون مدنی، به انتخاب قسمتی از آن اکتفا کنند و چون احوال شخصیه طبق قواعد حقوق بین‌الملل خصوصی تابع قوانین شخصی است، موضوع اموال را مقدم داشته و جلد اول قانون مدنی را بدان اختصاص داده‌اند؛ جلد دوم و سوم قانون مدنی، به طریق عادی به تصویب رسیده است (فلور و بنانی، ۱۳۸۱: ۱۱۱).

۳. ضرورت و کیفیت تصویب قانون مدنی

از اقسام حقوق خصوصی، حقوق مدنی است که شامل روابط مالی و خانوادگی افراد یک جامعه با یکدیگر است (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۲: ۸۷-۸۸). حقوق مدنی قواعدی است که

روابط متقابل افراد اهالی مملکت را معین می‌کند (عدل، ۱۳۲۷: ۷). بنابراین، احوال شخصیه و خانوادگی (نکاح، طلاق، روابط زوجین و حقوق و تکالیف پدر، مادر و فرزندان، نسبت به یکدیگر)، مالکیت، تعهدات، قراردادهای و به طور کلی مسائلی که به روابط خصوصی مردم مربوط است، موضوع حقوق مدنی است (انصاری، ۱۳۸۴: ۸۵۲). حقوق مدنی در معنی اخص شامل مباحث اشخاص، خانواده، اموال و دارایی است و حقوق تجارت، حقوق بحری، حقوق هواپیمایی، حقوق کار، حقوق بیمه و اصلاحات ارضی و قانون ثبت (که شبه مدنی است) را نیز دربرمی‌گیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۱۷۳۴؛ الگار، ۱۳۵۹: ۱۹-۲۱).

تدوین مجموعه قوانین مدنی در حدود ششم میزان ۱۲۹۸ش شروع شده و بخشی از آن تا سال ۱۳۰۴ش فراهم گردید (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۴: ۵۲۱). تاریخ مذکور صرفاً مربوط به کمیسیونی بوده که به نتیجه نرسیده است. با توجه به دفترچه خاطرات محمد فاطمی قمی، تاریخ تدوین قانون مدنی قبل از سال ۱۲۹۸ش بوده که ایشان تهیه کرده است. اولین لایحه مربوط به قانون مدنی، طی ۹ لایحه در ادوار ششم، نهم و دهم تقدیم مجلس شورای ملی گردیده است که مشتمل بر ۹۵۵ ماده در جلسه مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ش تقدیم ششمین دوره مجلس شورای ملی گردیده و نهایتاً به موجب مصوبه مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ش از تاریخ ۱۳۰۷/۲/۲۰ش به موقع اجرا گذاشته شده است. لایحه مذکور بدون اینکه سیر مراحل قانون‌گذاری را طی کند، لازم‌الاجرا گردید. اجرای چنین لایحه‌ای با وضع خاصی که اشاره شد، در طول قانون‌گذاری ایران بی‌سابقه بوده است (نائینی، ۱۳۸۶: ۲۰-۳۲؛ همو، ۱۳۸۷: ۵۶۲). لایحه تقدیمی دولت به ترتیب زیر بود:

ساحت مقدس مجلس شورای ملی - البته آقایان نمایندگان محترم تصدیق دارند برای روشن شدن تکلیف افراد و ترتیب معاملات و برای تأمین قضایی، تدوین قانون مدنی یکی از ضروریات اجتماعی است. نظر به احساس این ضرورت، وزارت عدلیه برای تهیه قانون مزبور کمیسیونی مرکب از اشخاص مجرب و عالم به علوم فقهی تشکیل داده و آن کمیسیون با مطالعه تمام اطراف و جهاتی که لازم بود، در نظر گرفته شود و تاکنون ۹۵۵ ماده تنظیم کرده است که منضم به این لایحه تقدیم می‌شود. نظر به اینکه به آخر دوره ششم مدت کمی مانده و مصالح قضایی مملکت - سرعت گذراندن قانون مزبور را امر می‌دهد، ماده واحده ذیل با قید دو فوریت تقدیم و تقاضای تصویب آن را می‌نماید (نائینی، ۱۳۸۸الف: ۳۸۶).

نکته‌ای که در این قانون‌گذاری مهم بود، تطبیق قوانین با اصل دوم متمم قانون اساسی بود که مصلحان آن را با تدبیر حل کردند و انصافاً بعضی از فقها و روحانیون روشنفکر هم در این امر خطیر کمک‌های مؤثر و مفیدی کردند (صالح، ۱۳۴۸، ۲۳۹).

طرز تألیف تدوین قانون مدنی تقریباً تقلید بی‌تصرفی است از فقه و تقسیم‌بندی آن قانون هم نتیجه همین تقلید است. توضیح آنکه نویسندگان و مترجمان قانون مدنی سعی بر آن داشته‌اند که حتی الامکان فصول و تقسیمات فقه را نگاه دارند و در آن دست نبرند (شایگان، ۱۳۲۴: ۴۴).

۴. تدوین قانون مدنی

در کمیسیون تهیه و تدوین قانون مدنی، تمام بحث‌ها و نظرها توسط اعضا صورت می‌گرفت و نتیجه‌گیری‌ها نوشته می‌شد؛ امتزاج و تلفیق آرا و یادداشت‌ها و نگارش مواد قانون مدنی توسط یک نفر ساخته و پرداخته می‌شد. این امر خطیر که اصلی‌ترین کار تهیه قانون مدنی بود، بر عهده سید محمد فاطمی قمی گذاشته شده بود. وی نیز اساس کار خود را بر مجموعه آرا و نظرها و یادداشت‌های اعضای کمیسیون گذاشت؛ سپس متون تهیه‌شده توسط کمیسیون به سید مصطفی عدل (منصورالسلطنه) سپرده شد تا بر اساس قوانین اروپایی به‌ویژه قانون مدنی فرانسه، اقدام به شماره‌گذاری مواد قانونی و فصل‌بندی و تقسیم‌بندی مجموعه مواد کند. پس از فصل‌بندی قانون مدنی توسط مصطفی عدل، مواد تهیه‌شده جلد اول به منظور بازنگری اعضای کمیسیون به هیئت ارجاع داده شد. سرانجام، متن قانون مدنی (جلد اول) پس از ماشین‌نویسی در دادگستری در سال ۱۳۰۶ ش به منظور تنفیذ و تأیید علما، فقها و مجتهدان وقت از نظر شرع و نحوه اجرای مفاد آن به نظر آیت‌الله سید محمد بهبهانی، آیت‌الله امام‌جمعه خوبی، آیت‌الله حاج‌آقا جمال‌الدین اصفهانی و امام‌جمعه تهران رسید و مورد استفتاء قرار گرفت. مراجع عظام نامبرده، سید محمدکاظم عصار و شیخ علی‌بابا عالم فیروزکوهی را به نمایندگی از سوی خود، مأمور مطالعه و تدقیق در مفاد قانون مدنی کردند. اینان نیز با اندکی تغییرات جزئی، تمام مواد را تأیید و تنفیذ کردند.

داور نخست قصد داشت قانون مدنی را با رعایت قوانین مدنی اروپا بنویسد. وی با به‌خدمت‌گرفتن مشاوران اروپایی کار تدوین قانون مدنی ایران را در مسیر اقتباس از قوانین اروپایی قرارداد و در این راه اقداماتی هم انجام گرفته، ولی در برابر تصمیم او عکس‌العمل‌هایی نیز مشاهده می‌شد. مصدق در سخنرانی مفصلی که در روزهای هجدهم، بیست‌وپنجم و بیست‌وهشتم خرداد سال ۱۳۰۶ ش در مجلس ایراد کرد، روش کار داور را مورد انتقاد شدید قرارداد.

بنده روی همین اصل که باید ایرانی مملکت را اداره بکند روی همین اصل که یک نفر ایرانی پیدا شد و مملکت را به این صورت درآورد، بنده با آقای داور از آن روزی که آمده‌اند وزیر عدلیه شده‌اند و لوایح شاه را آوردند به مجلس تا این تاریخ موافقت کردم چرا؟ چون بنده افتخار می‌کنم و آزرمند بودم که همانطور که یک ایرانی پیدا شد وزارت جنگ را اصلاح کرد یکی دیگر هم پیدا شود وزارت عدلیه را درست کند، اگر ما درست کنیم می‌گویند ایرانی درست کرد، یکی دیگر هم پیدا شود وزارت مالیه را درست کند و.. اگر اروپایی درست کرد می‌گویند اروپایی درست کرد و این برای ما افتخار نیست. بنده معتقدم که ایرانی باید کار خودش را خودش بکند...

وی در حالی سخنرانی خود را ایراد می‌کرد که گروه قابل‌توجهی از علمای مذهبی در مجلس حضور داشتند. داور سخنرانی مزبور را به‌دقت گوش داد و پس از آن به دکتر مصدق گفت که من با شنیدن سخنان شما قانع شدم و تصمیم خود را عوض کردم. ما باید قانون مدنی ایران را با اقتباس از فقه اسلام تهیه کنیم. غیر از دکتر مصدق شخص دیگری که در جهت دادن تدوین قانون مدنی به سوی فقه اسلامی مؤثر واقع شد، سید محسن صدر (صدرالاشرف) بود. وی در منصرف کردن داور از روی آوردن به مشاوران خارجی برای تدوین قانون مدنی ایران بسیار تلاش کرد. سرانجام، داور بدین نتیجه رسید که این امر در ایران غیرممکن است و مجمعی از فقها و مطلعان را گردآورد تا حتی‌الامکان مطلبی برخلاف شرع تصویب نشود. برای تدوین قانون مدنی هیئتی انتخاب شدند که بیشتر ایشان از فقیهان متبحر و دانشمندان واجد صلاحیت بودند (مکی، ۱۳۷۴: ۴۶۶-۴۷۳؛ طبری، ۱۳۶۰: ۲۴۰؛ بهرامی احمدی، ۱۳۸۳: ۳۹؛ مکی، ۱۳۶۴: ۲۹۴-۳۲۳). صدرالاشرف در خاطراتش آورده است:

... کمیسیونی که تحت ریاست مرحوم علی‌اکبر داور تشکیل می‌شد، از آقایان حاج سید نصرالله تقوی، سید محسن صدر (صدرالاشرف)، سید کاظم عصار و مصطفی عدل (منصورالسلطنه) و مرحومین میرزا محمد ایروانی، شیخ علی‌بابا فیروزکوهی (عالم)، حاج سید محمد فاطمی قمی، شیخ محمدعلی کاشانی (حاکم محکمه شرع) در مدت هفت هشت ماه تهیه و پیشنهاد به مجلس شورا گردید که این قانون تا باب ارث نوشته شد و مجلدات دیگر قانون مدنی را از قبیل تابعیت و نسب و نکاح و طلاق و غیره.. (صدر، ۱۳۶۴: ۲۹۰).

۵. مآخذ قانون مدنی

مآخذ جلد اول قانون مدنی به‌طور کلی از مراجع و منابع فقه شیعه ترجمه و خلاصه‌نویسی

شده است، ولی واضح مشخص نشده که در تهیه آن و حتی جلد‌های دوم و سوم این قانون از چه مراجع و منابعی استفاده شده است. عرف قانون‌نویسی این است که از یک یا چند منبع استفاده نشود و کتب و مراجع متعددی مورد استناد و پژوهش قرارگیرد. برخی از منابع حقوقی و کتب مورد استفاده برای تدوین قانون مدنی بدین شرح اشاره کرده‌اند که کتاب‌های معتبر فقهی همچون: *لمعه*، شرح *لمعه*، *شرایع الاسلام*، *تذکره علامه*، *جواهر*، *مکاسب شیخ*، *عروة الوثقی* سید کاظم یزدی استفاده شده (شایگان، ۱۳۲۴: ۴۲؛ حسین صفایی، ۱۳۷۹: ۱۷-۱۸؛ صالح، ۱۳۴۸: ۲۳۶-۲۳۷) و کتاب‌های حقوقی مربوط به تاریخ حقوق مدنی و حقوق کشورهای اسلامی نظیر: *الاحکام الجعفریه فی الاحوال الشخصیه* (تألیف شیخ عبدالکریم حلی)، شرح *القانون المدنی* (تألیف احمد فتحی زغلول)، شرح *استاد سلیم رستم‌باز* بر قانون «مجله الاحکام العدلیه» (تألیف سلیم رستم‌باز) را که قانون مدنی عثمانی بود، مطالعه کردند. ترجمه بسیاری از قوانین ملل اروپایی به ویژه قانون مدنی بلژیک، سوئیس و فرانسه مورد بررسی کمیسیون واقع شد و به ویژه در تدوین جلد‌های دوم و سوم (از ماده ۹۵۶ تا ۱۳۳۵) بسیار مورد استفاده قرار گرفت (امین، ۱۳۸۲: ۵۱۲؛ نائینی، ۱۳۸۸ ج: ۳۳۸).
صدرالاشرف از اعضای کمیسیون، نحوه مراجعه به آرا و اقوال فقهی را چنین بیان کرد:

در کمیسیون مقرر شد که چون فتاوی علمای اعصار اخیر اغلب مطابق آرای مشهور متأخرین از فقهای درجه اول یعنی از زمان شیخ طوسی و محقق و علامه حلی به بعد است که قانون مطابق رأی مشهور از علمای متأخرین تدوین شود.. چه بسا لازم بود برای یک ماده، به چندین کتاب از کتب مفصله فقهی مراجعه شود و غالباً مباحثات در یک ماده دو سه جلسه طول می کشید و قواعد علامه، شرح *لمعه شهیدین*، *شرایع محقق* و *مکاسب شیخ مرتضی انصاری*، متون اصلی مورد مراجعه کمیسیون مزبور بود (صالح، ۱۳۴۸: ۲۶۹-۲۷۰).

نویسندگان قانون مدنی برای موضوعات جدید به قوانین مدنی فرانسه و بلژیک و مخصوصاً سوئیس مراجعه کرده‌اند و با مراجعه به قوانین خارجه مخصوصاً قانون سوئیس که خیلی مفصل است، در یک قسمت‌هایی عین عبارت، مثل «تکالیف زوجین و حقوق خانوادگی» را نوشته‌اند (حائری شاه باغ، ۱۳۷۶: ۴۳؛ صالح، ۱۳۴۸: ۲۷۰؛ Avery, 1965: 289).

۶. قانون مدنی، انحصار قوه قضاییه در دست دولت

تمرکزگرایی دولت پهلوی بر قوه قضاییه نیز سایه سنگینی افکنده، داور، وزیر عدلیه، نیز در همین زمینه اظهار می‌دارد:

اصل مهم دیگری که عدلیه فعلی تعقیب می‌نماید، به وسیله اجرای قانون مدنی، انحصار قوه قضاوت و حکومت به دست دولت و تمرکز آن در تشکیلات قضایی مملکت است، تا تأمین حقوق مختلفه عمومی بلامانع امکان‌پذیر گردد. برای اجرای این منظور حق حکومت از محاضر شرع خارج از عدلیه سلب شده و به جای آنها محاکم شرع رسمی مرکب از حکام شرعی که مستخدم دولت و موظف به رعایت نظامات دولتی هستند، تشکیل گردیده و با تصویب قانون مخصوصی موارد ارجاع به محکمه شرع فوق‌العاده تقلیل یافته و تقریباً منحصر به دعاوی نکاح و طلاق شده است (سالنامه پارس، ۱۳۰۸: ۳۴).

به‌رغم تلاش‌هایی که دولت برای طرد روحانیون از نظام قضایی در این دوره کرد (شجیعی، ۱۳۵۱: ۱۴۴)، هیچ‌گاه موفق نشد و علما همچنان نقش مؤثر خود را تا حدودی حفظ کردند، چنان‌که جلال عبده در خاطرات خود آورده است:

... عدلیه بعد از انحلال که به دست داور پایه‌گذاری شده بود، مسلماً خالی از نقیصه نبود ولی روی هم‌رفته داور سعی کرده بود از عوامل دانشمندی که در دروس قدیمه فقه و اصول تبخّر داشتند و با حقوق جدید از طریق مطالعه کتب مصری و لبنانی یا عربی آشنا شده بودند، همچنین از جوانان تحصیلکرده مدرسه حقوق و علوم سیاسی، که در داخل و خارج تحصیل کرده بودند، استفاده کند و آنان را با معلومات و تجربه‌ای که داشتند، به کار مناسبی بگمارد و به عدلیه سروسامانی بدهد. امثال سید محمد فاطمی قمی، شیخ محمدرضا ایروانی، محمدرضا وجدانی و میرزا طاهر تنکابنی و مرحوم پدرم [محمد عبده] که از لحاظ معلومات و شمه قضایی کم‌نظیر بودند. شخصیت‌های تحصیل کرده‌ای مانند مجید آهی و ابوالقاسم فروهر با همکاری با قضات باتجربه دادگستری توانستند در مورد درک بیشتر مسائل حقوق تجارت بین‌المللی که برای عدلیه آن روز تازگی داشت، کمک مؤثری باشند (عبده، ۱۳۳۸: ۷۴).

چنان‌که از خود داور نقل شده است:

من یک عمارت کهنه کثیف و بی‌سروتهی را در عدلیه خراب کردم که روی آن یک بنای سنگی محکم عدل و داد بسازم ولی در موقع ساختن عده زیادی از اشخاص بانفوذ سرسیدند و هریک به اصرار خشت یا آجری بدون تناسب در وسط ساختمان من گذاشتند، حالا که تمام شده خودم می‌بینم در میان نمای سنگی عمارت چند آجر و چند خشت سست و زشت گذاشته شده و بنای محکم را از [هم] ترکیب انداخته هم از استحکام (خواجه نوری، ۱۳۴۵: ۴۷).

۷. مواد قانون مدنی

سید محمد فاطمی در دفترچه خاطرات خود به تعداد مواد قانون مدنی که تهیه

کرده، اشاره‌ای ندارد. در مورد تعداد مواد تهیه‌شده توسط ایشان، نکاتی درخور توجه است:

الف. در جواب نامه‌ای که منصورالسلطنه عدل به فاطمی نوشته، مرحوم فاطمی جای تعداد مواد را خالی گذاشته است.

ب. در نامه مربوط به محمدعلی فروغی به رضاشاه به ۱۴۰ ماده اشاره شده که این تعداد مواد از نظر فاطمی صحیح نبوده، لذا ایشان ضمن امانتداری و نقل این مطلب در دفترچه خاطرات خود، بالای عبارت «۱۴۰ ماده» حرف «ص» گذاشته و در کنار دفترچه یادداشت خود چنین آورده است: «ص ۴۰۰» یا «ص ۱۴۰۰».

بنابراین، می‌توان حدسیات ذیل را مطرح کرد:

۱. مواد مذکور مشتمل بر ۱۴۰ صفحه بوده است؛
۲. مواد تهیه‌شده مشتمل بر ۱۴۰۰ ماده بوده است؛
۳. مواد مذکور مشتمل بر ۴۰۰ صفحه بوده است (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: هفده).

فاطمی در خاطراتش آورده است:

نظر به زحماتی که آقا میرزا سید محمد فاطمی قمی عضو دیوان عالی تمیز در تهیه و تدوین ۱۴۶۰ ماده قانون مدنی به عمل آورده بودند بر حسب پیشنهاد مقام ریاست وزراء یک قبضه عصای سرمرصع از طرف ملوکانه به ایشان اعطا شده است (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: هجده؛ نائینی، ۱۳۸۸: ج ۳/۹۱۳).

پس از خاتمه عمل، مرحوم فروغی، رئیس الوزرای وقت پیشنهاد کرد که عصای مرصعی به‌عنوان قدردانی برای وی ارسال شود.

به هر حال، با عنایت به مطالب بالا به‌نظر می‌رسد که: ۱. تعداد موادی که مرحوم فاطمی تهیه کرده و از طریق جراید نیز منتشر شده ۱۴۶۰ ماده بوده است؛ ۲. علاوه بر مواد مربوط به جلد اول قانون مدنی، مواد مربوط به نکاح و طلاق را نیز ایشان تهیه کرده است؛ ۳. ذکر این نکته ضروری است که مرحوم فاطمی به این موضوع اشاره دارد که تغییراتی در مواد تهیه‌شده صورت گرفته است؛ ۴. با توجه به مطالبی که ارائه شد، به‌نظر می‌رسد علاوه بر مواد جلد اول و مواد مربوط به نکاح و طلاق، مواد دیگری از قانون مدنی را نیز مرحوم فاطمی تهیه کرده باشد (همان: ۹۰۴).

در نتیجه اینکه، قانون مدنی در سه دوره قانون‌گذاری به تصویب رسیده است: جلد اول قانون مدنی که تا باب ارشاد را دربرمی‌گرفت، و از مواد ۱ تا ۹۵۵ در دوره ششم

قانون‌گذاری در ۱۸ بهمن ۱۳۰۷ ش؛ جلد دوم از ماده ۹۵۶ تا ۱۲۰۶ در دوره نهم قانون‌گذاری در ۶ بهمن ۱۳۱۳ ش؛ جلد سوم آن از ماده ۱۲۰۷ تا ۱۳۳۵ در ۸ آبان ۱۳۱۴ ش از در دوره نهم مجلس شورای ملی در دوره وزارت محسن صدر از تصویب مجلس گذشت (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۱۰۶۳۴؛ منصور، ۱۳۸۷: ۱۵)، لکن تصویب جلد دوم و سوم قانون مدنی روندی عادی داشته و دیگر نیازی به تعجیل و تصویب طی ماده واحده نبود، چراکه کاپیتولاسیون ملغی گشته و از این بابت جای نگرانی نبود. اما، نکته قابل توجه در مقایسه این سه جلد با یکدیگر آن است که استحکام مواد و اتقان آنها و شیوه ماده‌بندی در جلد اول، بسیار بالاتر و مستحکم‌تر از جلدهای دوم و سوم است (نائینی، ۱۳۸۷: ۵۶۴). کمیسیون تهیه جلد دوم و سوم مانند کمیسیون تهیه جلد اول قانون مدنی با تکیه بر مراجع و منابع اسلامی و گفته‌های مشهور فقهای شیعه و ترجمه فارسی قانون مدنی فرانسه، بلژیک و سوئیس، جلد دوم قانون مدنی را تهیه کرد (نائینی، ۱۳۸۸: ۳۳۸-۳۴۰) از میان ایشان، تنها مرحوم دکتر متین دفتری غیرروحانی بودند که در هیئت مذکور نقش مهمی داشت (شایگان، ۱۳۲۴: ۳۷؛ مبارکیان، ۱۳۷۷: ۴۹۸).

به هر حال، اگر نویسندگان عالم و مترجمان قانون مدنی نتوانستند نکات قانون‌گذاری را در وضع آن رعایت کنند، نمی‌توان بر آنان خرده گرفت، زیرا اولاً اقدام آنها به خودی خود چنان ارزشی دارد که این جزئیات در مقابل آن قابل اعتنا نیست؛ دیگر اینکه واضعان قانون مدنی در کار خود مبتکر بوده‌اند و برای مبتکران هر امر، افتخار ابتکار کافی است. گام نخست و مهم را آنها برداشته‌اند، دیگران باید در تکمیل و رفع نواقص آن بکوشند.

۸. حضور علما در کمیسیون‌های تدوین قانون مدنی

امروزه کمیسیون‌هایی که به منظور خاصی تشکیل می‌شوند، متنی را که از قبل تهیه شده، مورد بحث و بررسی قرار داده و در موارد ضرورت، تغییراتی را در آن اعمال می‌کنند. کمیسیون‌های تدوین قانون مدنی نیز به همین منوال بود؛ مواد تهیه‌شده قانون مدنی نیز در کمیسیون‌های مربوطه مورد بحث و بررسی قرار می‌گرفت و در موارد ضرورت با اصلاحاتی مواجه شد و پس از آن توسط دولت به لایحه تبدیل و نهایتاً تقدیم مجلس شورای ملی می‌گردیده است. از نمونه‌های آن کمیسیونی است که متن تهیه‌شده آقای سیدمحمد فاطمی در آن قرائت و کتاب اول آن برای تصویب، به هیئت وزرا ارسال شد (نائینی، ۱۳۸۸: ۳۲۷). این کمیسیون متخصص که مأمور تنظیم قانون مدنی شد، بایستی در اسرع وقت کار

بزرگی انجام می‌داد؛ اصول شرع اسلام را با کد ناپلئون تطبیق می‌کردند (غنی، ۱۳۷۷: ۳۴۳؛ آوری، بی تا: ۶۸-۶۹). در تهیه این قانون ترتیب طبقه‌بندی و تبویب آن به عهده مصطفی عدل (منصورالسلطنه) بود که مردی مطلع از ترتیب قوانین مدنی ممالک دیگر محسوب می‌شد (عاقلی، ۱۳۷۱: ۴۵۵). در مورد چگونگی تشکیل نخستین کمیسیون تدوین قانون مدنی در خاطرات فاطمی آمده است:

... در بیست و هشتم سنبله ۱۲۹۸ شمسی دستخطی راجع به تشکیل کمیسیون صادر و در ششم میزان ۱۲۹۸ ش از طرف وزارت عدلیه اطلاع داده شد. اعضای این کمیسیون عبارت بودند از: آقای حاج سید نصرالله [تقوی]، و آقا سید محمد یزدی (وی از روحانیان و علمای آزادی‌خواه و روشنفکر صدر مشروطیت بود)، آقا سید محمدرضا افجه‌ای، آقا سید حبیب‌الله، آقای میرزا احمدخان رئیس اداره امور و من [سید محمد فاطمی]. در این کمیسیون ابتدا قانون مرور زمان را من [محمدفاطمی قمی] تهیه کردم. بعد شروع به تهیه مواد قانون مدنی کردم و به جایی نرسید و کمیسیون منحل شد (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: ۱۰۵).

در این سال، عیسی علی‌آبادی (مشاور پیشین دادگاه انتظامی قضات) از سید محمد فاطمی قمی (رئیس شعبه دیوان عالی تمیز و عضو فرهنگستان) (روستایی، ۱۳۸۵: ۱۱۷) خواست تا طرح قانون مدنی را پی افکند (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: ۱۰۵).
فاطمی قمی می‌افزاید:

در ۱۶ آذر ۱۳۰۴ ش منصورالسلطنه شرحی راجع به تقدیر زحمات و مساعی که در تهیه و تدوین قانون مدنی نوشته و تقاضا کرده صورت مواد مزبوره به وثیقی داده شود که استنساخ نموده به وزارت عدلیه بدهد من هم دادم آقای وثیقی استنساخ کرد، عبارت کاغذ عیناً در ذیل چنین نقل می‌شود:

جناب مستطاب آقا میرزا سید محمد فاطمی قمی، مستشار دیوان عالی تمیز. نمره ۲۰۳۵. سابقاً موادی راجع به قانون مدنی جناب عالی تهیه و تدوین فرموده‌اید وزارت عدلیه زحمات و مساعی جنابعالی را تقدیر نموده و ضمناً تقاضا می‌شود صورت مواد مزبوره را به آقای حاج غلامحسین خان وثیقی بدهید که استنساخ نموده، به وزارت عدلیه بدهد که لدی‌الاقضاء مورد استفاده گردد (مصطفی - مهر وزارت عدلیه؛ فاطمی قمی، ۱۳۸۹: ۱۰۵).

در جای دیگر آمده است: «در دهم دی ماه ۱۳۰۶ ش کمیسیون تدوین قانون مدنی مرکب از مطلعین و اهل علم در وزارت دادگستری تشکیل گردید...» (صالح، ۱۳۴۸: ۲۶۹).
سید محمد فاطمی در سال ۱۳۰۷ ش بر اساس دعوت و امریه وزارت عدلیه، مستقیماً زیر نظر علی‌اکبر داور (۱۳۰۵-۱۳۰۷ ش) بندهند قانون مدنی را در کنار تنی چند از

شخصیت‌های دینی و قضایی نظیر حاج سید نصرالله تقوی، سید محسن صدر، سید مصطفی عدل (منصورالسلطنه)، حاج میرزا محمدرضا ایروانی و عده‌ای دیگر که اعضای کمیسیون تهیه و تدوین قانون مدنی بودند، با زحمت و دقت فراوان به رشته تحریر درآورد (مبارکیان، ۱۳۷۷: ۶۶-۹۸).

مرحوم سید محمد فاطمی پیش‌نویس جلد اول قانون مدنی را تهیه کرده‌است. ایشان در دفترچه خاطراتش چنین آورده است:

..به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی مواد قانون مدنی را تهیه کردم و چون مطابق اصول محاکمات آن زمان احوال شخصییه مرجع رسیدگی به دعاوی راجع به آنها حکام شرع بودند و عدلیه دخالت نداشت و محتاج احکام آنها نبود احکام راجع به اموال را نوشتم و با اینکه در مواقع مقتضیه به وزراء عدلیه وقت تذکر می‌دادم که قانون مدنی مورد احتیاج عدلیه است و من حاضر کرده‌ام، به واسطه کمی مدت وزرات هریک یا جهات دیگر ترتیب اثر داده نشد... (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: ۱۰۴-۱۰۵).

در این بخش، چند سند مرتبط با نقش علما و روحانیون که در کمیسیون‌های تدوین قانون مدنی حضور داشتند، به اختصار ارائه می‌گردد.

سند نخست

وزارت عدلیه

به تاریخ ۱۳۰۶ نمره ۲۳۰۶۴

اداره... ..

دایره... ..

جناب مستطاب شریعتمدار آقای آقاشیخ علی‌بابا

متمنی است روز سه شنبه دهم بهمن ۱۳۰۶ چهار ساعت بعدازظهر برای مطالعه در

لایحه قانون مدنی به وزارت عدلیه تشریف بیاورید (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: بیست‌وهفت).

سند دوم

(وزارت عدلیه اعظم)

اداره... .. مورخه ۱۳۰۷/۲/۲ش

دایره محترمه محاسبات

بر حسب ابلاغ مقام وزارت، تأخیراتی که آقایان ذیل به مناسبت حضور در کمیسیون قانون مدنی داشته‌اند با اجازه بوده و در موقع پرداخت حقوق از آنها چیزی نباید کسر کرد. آقای منصورالسلطنه، آقای صدرالاشراف، آقای حاج سید نصرالله، آقای میرزا سید محمد فاطمی قمی، آقای میرزا محمدرضا ایروانی. محل امضا - مدیر پرسنلی (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: بیست‌وهشت).

سند سوم

وزارت عدلیه

اداره.....

دایره.....

اداره محترم تفتیش وزارت عدلیه اعظم - دام بقائه

در این مدت که اغلب روزها وقت ظهر، دفتر حاضر و غایب را امضا نکردم و بعضی از روزها در هر صبح هم امضا نشده است، به واسطه حضور در کمیسیون قانون مدنی بوده و بر حسب امر مقام منیع وزارت بوده است. محض تذکر نوشته می‌شود که این مدت، مرا غایب محسوب ندارند. سید محمد فاطمی قمی. به عرض مقام منیع وزارت برسد (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: بیست‌وهشت: ۱۳۰۷/۲/۱۵ ش).

سند چهارم

(وزارت عدلیه) نمره ۸۴۴۵ مورخه ۱۳۰۷/۷/۱ ش

(اداره محاسبات)

به طوری که از اداره پرسنلی در تاریخ دوم اردیبهشت ۱۳۰۷ ش تحت نمره ۱۰۶۴ ابلاغ شده، تأخیراتی که آقایان ذیل:

آقای منصورالسلطنه، آقای صدرالاشراف، آقای حاج سید نصرالله، آقای میرزا سید محمد قمی، آقای میرزا محمدرضا ایروانی، به مناسبت حضور در کمیسیون قانون مدنی داشته‌اند، با اجازه بوده و در موقع پرداخت از حقوق آنها نباید چیزی کسر شود. ضمناً تذکر می‌دهد که آقای حاج شیخ علی‌بابا هم در همان اوقات به خدمت دعوت و ضمناً چون عضویت کمیسیون مزبور را داشته‌اند، برای غیبت‌های ناشی از حضور در کمیسیون نباید جریمه پردازد؛ لهذا لازم است کلیه وجوهی که از آقایان فوق به مناسبت مذکور

جریمه شده است درخواست صادر و هر چه زودتر مسترد نمایید. وزارت عدلیه (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: بیست‌ونه).

اسناد مذکور نشان‌دهنده تشکیل کمیسیون‌هایی در مورد قانون مدنی با محوریت نقش علما و روحانیون در تدوین قانون مدنی است. لذا، در خاتمه این مبحث، نکته‌ای که در دفترچه خاطرات سید محمد فاطمی در ارتباط با کمیسیون بررسی قانون مدنی در سال ۱۳۰۶ش وجود دارد، در ذیل می‌آید:

برای دهم بهمن ۱۳۰۶ش برای مطالعه در قانون مدنی دعوت شدم و این قانون مدنی، همان است که سابقاً من ترتیب داده بودم و فی‌الجمله تغییر پیدا کرد (همان: ۱۰۳).

۹. نقش مؤثر فاطمی قمی در تدوین قانون مدنی

با روی کار آمدن داور، موضوع تدوین و تصویب قانون مدنی مورد توجه جدی قرار گرفت. قانون مدنی اساس حقوق جدید ایران محسوب می‌شود، زیرا با این قانون، لب‌کلام فقها به صورت تازه درآمده و بی‌حشو و زواید و تعلیق و حواشی در یک‌جا جمع و در دسترس عموم گذاشته شد. بنابراین، با وضع قانون مدنی توسط علما، عرفی شدن قوانین شرع به انجام رسید (شایگان، ۱۳۲۴: ۴۱).

با عنایت به نقش مؤثری که میرزا سید محمد فاطمی قمی به‌عنوان یکی از علمای شیعی در تدوین قانون مدنی داشته، ذیلاً به‌اختصار خاستگاه، شخصیت علمی و سوابق وی در نظام قضایی و نیز اقدام ابتکاری، مهم و مؤثر وی در تدوین قانون مدنی ارائه می‌گردد.

مرحوم سید محمد فاطمی، فرزند حاج میرزا سیدحسین، از جمله قضات مجتهد و شریعتمدار و از خانواده‌ای فاضل و خدمتگزار، در سال ۱۲۹۴ق قم دیده به جهان گشود (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: ۵). پدرش، حاج میرزا حسین فاطمی قمی (همو، ۱۳۷۷: ۱۶) از علمای عصر بود. فاطمی تحصیلات خود را در قم شروع کرد و در زمینه‌های گوناگون از قبیل فقه، اصول، فلسفه، ادبیات فارسی، ادبیات عرب، منطق و ریاضیات به اجتهاد رسید و از مدرّسان سرشناس شد. در کودکی به همراه خانواده‌اش به تهران رفت و پس از رشد و نمو به تحصیلات علوم قدیمه و جدیده پرداخت. تحصیلات خود را نزد پدر و علمای حوزه علمیّه قم شروع کرد. وی در مدارس دینی سید ناصرالدین و مروی به تحصیل پرداخت. در علوم عقلیه، ادبیات عرب، فقه و اصول، حکمت، منطق و ریاضیات، تبخّر

یافت و به درجه اجتهاد رسید (همو، ۱۳۸۹: ۶-۷؛ مدرس طباطبایی، ۱۳۳۵: ۱۷۸۰-۱۷۸۱)؛ نفیسی، ۱۳۸۱: ۱۴۱-۱۴۲). لنگرودی درباره وی آورده است:

سید محمد فاطمی قمی مدون قانون مدنی کنونی ایران، از تلامذه حاج میرزا محمدحسن آشتیانی و همدرس حاج شیخ مرتضی آشتیانی و یا به عبارتی میرزا حسن آشتیانی (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: ۸) و از اعظام مجتهدین بود که انشای عبارات قانون مدنی، از خود اوست. وی به هنگام عبور چون با جمعی بود، مقلّم بر همه حرکت می کرد و دیگران احترام او را می داشتند، مرجع فتوی در دیوانعالی کشور بود... (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۱۰۲۶۳).

وی پس از کسب مدارج علمی، تدریس در حوزه های علمیه را شروع کرد؛ همچنین، از طرف آیت الله حاج شیخ عبدالکریم حائری، مجتهد مسلم شناخته شده بود (فاطمی قمی، ۱۳۷۷: ۲۴). بعد از مشروطیت در شانزدهم ماه صفر ۱۳۲۸ ق برابر با ۲۰ آذر سال ۱۲۸۸ ش درحالی که مشغول تدریس در حوزه علمیه بود، به حکم حسن پیرنیا، وزیر عدلیه وقت، برای خدمت قضایی به عدلیه (دادگستری) دعوت شد (عاقلی، ۱۳۸۰: ۱۰۷۵).

در اوایل تأسیس تشکیلات عدلیه به امر قضاوت مشغول شد و پس از چندی به عالی ترین مقام قضایی، یعنی ریاست شعبه چهار دیوان عالی کشور رسید (جواهرکلام، ۱۳۸۲: ۱۷۸۰-۱۷۸۱؛ مقدس زاده، ۱۳۳۵: ۱۵۴).

در شب... کاغذی از رئیس الوزرا رسید، و مرا برای بعدازظهر آن روز به هیئت وزرا دعوت کرده بودند. فردای آن روز تا چهار نیمه شب در هیئت وزرا بودیم و مذاکره قوانین بود. در کمیسیون، قانون مرور زمان را که من سابقاً نوشته بودم، قرائت و تصویب شد و قانون ثبت اسناد به نحوی که بعد منتشر شد، امضا و تصویب شد. توضیحاتی برای قانون اصول محاکمات نوشتم. پس از آن قانون مدنی که من سابقاً نوشته بودم، خوانده شد و کتاب اول آن برای تصویب به هیئت وزرا فرستاده شد (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: ۷۸).

وی در سال ۱۳۲۷ ق ریاست شعبه دوم محکمه بدایت حقوق را برعهده داشت (همو، ۱۳۸۹: ۵۸-۵۹) که محکمه بدایت در آن زمان دارای پنج شعبه حقوقی و دو شعبه محکمه تجارت و دو شعبه محکمه جزا بوده است. حقوق رئیس محکمه بدایت ۳۷ تومان بوده که رفته رفته به چهل تومان رسیده است (همو، ۱۳۷۷: ۱۷). پس از آن سمت های قضایی چون: عضویت (معاون) محکمه استیناف، ریاست شعبه استیناف، مشاور محکمه تمیز (همو، ۱۳۸۹: ۱۰۳)، مستشار دیوان عالی تمیز، ریاست شعبه دیوان عالی تمیز به پیشنهاد رئیس الوزرا و ثوق الدوله، مجدداً مستشار دیوان عالی تمیز با رتبه هفت قضایی، ریاست کل

استیناف، ریاست شعبه چهار دیوان عالی تمیز، ریاست شعبه اول، دوم و چهارم دیوان عالی تمیز، عضویت در شورای عالی ثبت و عضویت در کمیسیون ترفیع قضایی (تا سال ۱۳۲۴ش) را عهده‌دار گردید (همو، ۱۳۷۷: ۱۷-۱۸؛ عاقلی، ۱۳۸۰: ۱۰۷۵).

وی در کنار مشاغل قضایی، در مدرسه علوم سیاسی و مدرسه عالی حقوق و از سال ۱۳۱۰ش تا ۱۳۲۰ش در دانشکده «معقول و منقول» نیز تدریس کرد. مرحوم فاطمی مؤثرترین عضو تدوین قانون مدنی بود و مواد جلد اول قانون مدنی به انشای او تدوین شد (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۴: ۲۸۵۶). او اهل عمل و در اسلام‌پذیری و عالم و فاضل و عارف‌بودن او سخن بسیار است. فاطمی علاوه بر تدریس حقوق اسلامی و فقه و اصول، حقوق ثبت اسناد و املاک را نیز تدریس می‌کرد. وی در طول خدمت، یکی از قضات شریعتمدار محترم و نافذالقول و سرشناس عدلیه بود و طی بیست سال اول خدمت، حتی یک روز مرخصی نگرفت؛ کم سخن می‌گفت و مرد عمل بود. مکی در تاریخ بیست‌ساله آورده است:

... در مورد قضاوت مرحوم فاطمی چنین آمده است؛ در مجلس ششم در حکومت مستوفی الممالک این شخص (منظور محمدعلی فروغی است) وزارت جنگ را عهده‌دار شد و در این زمان است که بزرگترین ضربت به اساس مشروطیت وارد شده، داور که اختیاراتی برای اصلاحات عدلیه از مجلس گرفته بود، خط بطلانی بر رکن بزرگ مشروطیت کشید و تا دو ماه، عدلیه در مملکت ایران منحل بود. ظاهراً گفته می‌شد می‌خواهیم قوانین خود را تجدیدنظر نموده و کاپیتولاسیون را ملغی نماییم. ولی باطن امر این بود که هنوز قضات، استقلال خود را حفظ نموده و بعضی از آنها زیر بار اوامر وزیر و بالاتر از آن هم نمی‌رفتند و از آن جمله برای نمونه میرزا سید محمد فاطمی معروف به قمی است که در محکمه جنایی، قبل از مجلس چهارم ریاست داشت. وزیر عدلیه وقت به او دستور داد عده‌ای را محکوم کند. این شخص بزرگ‌فکر به وزیر نگفت که قبول می‌کند یا خیر، ولی نتیجه حکم را وقتی وزیر عدلیه دید که کار از کار گذشته بود و اشخاصی که مورد بغض وزیر و مخالف سیاست حکومت وقت بودند، تبرئه شده بودند. وزیر عدلیه از غیظ دیوانه شد و دستور داد رئیس محکمه جنایی را حبس نمودند (مکی، ۱۳۷۴: ۳۳، اسکندری، ۱۳۶۱: ۲۹).

سید محمد فاطمی در بیست‌وهشتم مرداد ۱۳۲۴ش در ۷۲ سالگی در منزلی در محله عین‌الدوله تهران چشم از جهان فرو بست (فاطمی قمی، ۱۳۷۷: ۲۵ و ۱۴) و آن روز به دستور حاج شیخ اسدالله ممقانی، وزیر دادگستری، دادگستری تهران تعطیل شد؛ و با حضور

روحانیون و مرحوم حاج سید نصرالله تقوی، رئیس دیوان عالی (عاقلی، ۱۳۷۶: ۲۹۸) کشور و حاج میرزا شفیع جهانشاهی، رئیس شعبه دوم دیوان کشور و شیخ محمدرضا وجدانی، دادستان کل کشور و شیخ محمدعبد بروجردی تشییع و پیکرش در قبرستان شیخان قم به خاک سپرده شد (فاطمی قمی، ۱۳۷۷: ۲۵).

۱۰. نتیجه‌گیری

نظام قضایی ایران در عصر پهلوی اول، همسو با همه دستگاه‌های اداری و اجرایی ایران در راستای تشکیل دولت مطلقه مدرن، دستخوش تغییر و تحولات جدی گردید. سردمداران دولت مطلقه مدرن با سعی و مساعی بسیار هیچ‌گاه نتوانستند نظام قضایی را از فقه به‌عنوان مهم‌ترین منبع حقوق اسلامی و فقها به‌عنوان عالمان و شارحان حقوق اسلامی بی‌نیاز گردانند و یک‌سره آن را به سوی دستگاه قضایی کاملاً عرفی و سکولار سوق دهند، چراکه حقوق اسلامی طی چهارده قرن در این جامعه حاکمیت داشته و مبنای حل و فصل دعاوی حقوقی بوده است. نادیده‌انگاشتن آن در دوره‌ای کوتاه امکان‌پذیر نبود.

بسیاری از ضوابط حقوق مدنی در حقوق عمومی نیز مورد استناد است و کلاً می‌توان گفت مبانی حقوقی که در قانون مدنی هر کشور منعکس است، در همه رشته‌های حقوقی آن کشور بازتاب دارد و در حقیقت معیارها، ضوابط و احکام حقوق مدنی همانند خون در جزء جزء اندام‌ها و نظام حقوقی هر کشوری در جریان است و این وظیفه خطیر بر عهده قانون مدنی است که قلب این بدن به‌شمارمی‌آید. به همین علت است که در همه کشورها در تدوین قانون مدنی دقت بسیار می‌کنند و برای این منظور از بزرگ‌ترین حقوقدانان که بر مفاهیم و معیارهای حقوقی و ارزش‌های آن جامعه و حتی دیگر نظام‌های حقوقی مسلط باشند، کمک می‌گیرند و در موارد بسیاری بالاترین مقام‌های کشور بر پیشرفت کار تدوین قانون مدنی نظارت می‌کنند. اکثریت اعضای تدوین قانون مدنی که طی کمیسیون‌های متعدد به‌وجود آمد، از طبقه روحانیون و علمای عصر بودند. اعضای کمیسیون تدوین قانون مدنی عبارت بودند از: آقای حاج سید نصرالله، محمد فاطمی قمی، آقای سید محمد یزدی، آقای سید محمدرضا افجه‌ای، آقای سید حبیب‌الله شبیر و شیخ اسدالله ممقانی، شیخ محمد عبده، شیخ علی‌بابا فیروزکوهی... این افراد تشکیل‌دهنده نخستین کمیسیون تدوین قانون مدنی بودند.

قانون مدنی ایران جزء نادر قوانین مدنی کشورهای اسلامی است که مستقیماً بر مبانی حقوق اسلامی و تحت نظر علما و روحانیون شیعی استوار شده و تنها قانون مدنی است که در آن قواعد فقه امامیه رعایت گردیده است و تدوین‌کنندگان آن از چنان صلاحیتی و اعلمیتی برخوردار بودند و موفق شدند از مبانی مستحکم فقه امامیه در قالب نوین و منطبق با اسلوب پیشرفته تدوین قوانین بهره‌گیرند؛ در عین حال، از حقوق فرانسه و دیگر کشورهای اروپایی نیز استفاده کنند و در این تلفیق به شکل تحسین‌برانگیزی موفق باشند. علما و روحانیون نقش اساسی خود را در نظام قضایی مدرن به‌خصوص در تدوین قانون مدنی به نحو احسن ایفا کردند، چنان‌که از سال ۱۳۰۷ش تا کنون که بیش از ۸۲ سال می‌گذرد، قانون مدنی ایران به‌عنوان یک سند ملی و افتخار فرهنگ اسلامی ایران و قابل‌ارائه در محافل حقوقی بوده است؛ هم از حیث آیین و اسلوب نگارش و تأثیر آن در زندگی اجتماعی مردم و هم اینکه مورد تأیید حقوق‌دانان و هم علمای دینی است، اهمیت والایی دارد.

منابع

- اسکندری، عباس (۱۳۶۱). کتاب آرزو (تاریخ مفصل مشروطیت)، تهران: غزل.
- اعظام قدسی (اعظم الوزاره)، حسن (۱۳۷۲). *خاطرات من (تاریخ صدساله)*، ج ۱، تهران: کارنگ.
- الگار، حامد (۱۳۵۹). *دین و دولت در ایران؛ نقش علما در دوره قاجاریه*، ترجمه ابوالقاسم سّری، تهران: توس.
- امین، حسن (۱۳۸۲). *تاریخ حقوق ایران*، دایرةالمعارف ایرانشناسی.
- انصاری، مسعود (۱۳۸۴). *دانشنامه حقوق خصوصی*، ج ۲، تهران: محراب فکر.
- آوری، پیت (بی‌تا). *تاریخ معاصر ایران* (از سلسله پهلوی تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲)، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: مؤسسه انتشارات عطائی.
- بهرامی احمدی، حمید (۱۳۸۳). «تاریخچه تدوین قانون مدنی»، *فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)*، ش ۲۴.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۴). *ترمینولوژی حقوق*، تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۶۲). *مقدمه عمومی علم حقوق*، تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸). *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*، ج ۳، تهران: گنج دانش.
- جواهرکلام، عبدالحسین (۱۳۸۲). *تربیت پاکان*، ج ۳، قم، انصاریان.
- حائری شاه باغ، سیدعلی (۱۳۷۶). *شرح قانون مدنی*، ج ۱، تهران: کتابخانه گنج دانش.
- خواجه نوری، ابراهیم (۱۳۴۵). *بازیگران عصرطلایی*، تهران: سازمان افست.

- روستایی، محسن (۱۳۸۵). تاریخ نخستین فرهنگستان ایران به روایت اسناد همراه با واژه‌های مصوب و گمشده فرهنگستان، تهران: نی.
- سالنامه پارس (۱۳۰۸).
- شایگان، علی (۱۳۲۴). حقوق مدنی ایران، تهران: چاپخانه مجلس.
- شجیعی، زهرا (۱۳۵۱). نخبگان سیاسی ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، تهران: سخن.
- صالح، علی پاشا (۱۳۴۸). سرگذشت قانون؛ مباحثی از تاریخ حقوق؛ دورنمایی از روزگاران پیشین تا امروز، تهران: سازمان چاپ دانشگاه تهران.
- صدر، محسن (۱۳۶۴). خاطرات صدرالاشراف، تهران: وحید.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۷۳). نخست‌وزیران ایران، چهل خاطره از چهل سال، تهران: علمی.
- صفایی، سید حسین (۱۳۷۹). دوره مقدماتی حقوق مدنی، ج ۱، تهران: میزان.
- ضرغام بروجنی، جمشید (۱۳۵۰). دولت‌های عصر مشروطیت، تهران: اداره کل قوانین، چاپخانه مجلس.
- طبری، حسین (۱۳۶۰). ایران در دو سده واپسین، تهران: حزب توده.
- عاقلی، باقر (۱۳۶۹). داور و عدلیه، تهران: علمی.
- عاقلی، باقر (۱۳۷۱). خاطرات یک نخست‌وزیر دکتر متین دفتری، تهران: علمی.
- عاقلی، باقر (۱۳۷۶). روزشمار تاریخ ایران، ج ۱، تهران: گفتار.
- عاقلی، باقر (۱۳۸۰). شرح حال رجال سیاسی و نظامی ایران، ج ۲ و ۱، تهران: گفتار و علم.
- عبده (بروجردی)، محمد (۱۳۸۰). حقوق مدنی، تهران: گنج دانش.
- عبده، جلال (۱۳۶۸). چهل سال در صحنه قضایی، سیاسی، دیپلماسی ایران و جهان، ویرایش مجید تفرشی، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- عبده، جلال (۱۳۱۶؛ ۱۹۳۷ش). فصل اول در تاریخچه قانون مدنی ایران، چاپ پاریس.
- عدل، منصورالسلطنه (۱۳۲۷). حقوق اساسی یا اصول مشروطیت، تهران: بی‌جا.
- علوی، رضا (۱۳۴۸). کلیات حقوق، تهران: مؤسسه عالی حسابداری.
- غنی، سیروس (۱۳۷۷). ایران؛ برآمدن رضاشاه برافتادن قاجار و نقش انگلیسیها، ترجمه حسن کامشاد، تهران: نیلوفر.
- فاطمی قمی، محمد (۱۳۸۹). خاطرات سید محمد فاطمی قمی، به کوشش دکتر حسن زندیه، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- فاطمی قمی، محمد (۱۳۷۷). فقه فارسی، به کوشش ناصر دولت‌آبادی، تهران: آوای نور.
- فلور، ویلم؛ و امین بنانی (۱۳۸۱). نظام قضایی عصر قاجار و پهلوی، ترجمه حسن زندیه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- مبارکیان، عباس (۱۳۷۷). چهره‌ها در آموزش عالی حقوق و عدلیه نوین، تهران: پیدایش.
- متین دفتری، احمد (۱۳۳۸). محمد حقوقی وزارت دادگستری، ش ۳.
- مجموعه قوانین و مصوبات مجلس شورای ملی دوره هفتم قانونگذاری (بی‌تا). تهران: اداره کل قوانین.

حسن زندیه و طلعت ده‌پهلوانی ۱۰۱

- مجموعه قوانین و مصوبات مجلس شورای ملی دوره هفتم قانونگذاری (بی‌تا). تهران: چاپخانه مجلس.
مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۳۵). تربیت پاکان، ج ۳، قم: مهر.
مدنی، جلال‌الدین (۱۳۶۱). تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۱، قم: اسلامی.
مذاکرات دوره ششم تقنینیه مجلس شورای ملی (۱۳۰۶). روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی.
مقدس‌زاده، محمود (۱۳۳۵). رجال قم و بحثی در تاریخ آن، تهران: چاپخانه مهر ایران.
مکی، حسین (۱۳۶۴). دکتر مصدق و نطق‌های تاریخی او، تهران: جاویدان.
مکی، حسین (۱۳۷۴). تاریخ بیست‌ساله ایران، ج ۳ و ۴، تهران: علمی.
منصور، جهانگیر (۱۳۸۷). قانون مدنی با آخرین اصلاحیه‌ها و الحاقات همراه با قانون مسئولیت‌های مدنی، تهران: دیدار.
نائینی، احمدرضا (۱۳۸۶). مشروح مذاکرات قانون مدنی، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات حقوقی، مجلس شورای اسلامی مرکز پژوهش‌ها.
نائینی، احمدرضا (۱۳۸۷). «بحثی پیرامون لایحه قانون مدنی»، پیام بهارستان، فصلنامه اسناد و مطبوعات و متون، دوره دوم، س ۱، ش ۱ و ۲.
نائینی، احمدرضا (۱۳۸۸الف). «بررسی ارتباط تدوین قانون مدنی با لغو کاپیتولاسیون»، پیام بهارستان، دوره دوم، س ۱، ش ۴.
نائینی، احمدرضا (۱۳۸۸ب). «نقش کمیسیون‌های قانون مدنی در تنظیم مواد این قانون»، پیام بهارستان، دوره دوم، س ۱، ش ۵.
نائینی، احمدرضا (۱۳۸۸ج). «نقش رضاخان در تدوین قانون مدنی»، پیام بهارستان، دوره دوم، س ۱، ش ۳.
نقیسی، سعید (۱۳۸۱). خاطرات سیاسی ادبی جوانی، به کوشش علیرضا اعتصام، تهران: مرکز.
هیرو، دیلیپ (۱۳۸۶). ایران در حکومت روحانیون، ترجمه محمدجواد یعقوبی دارابی، تهران: باز.
واعظ خیابانی، میرزاعلی (۱۳۸۲). علمای معاصر، به کوشش دکتر عقیقی بخشایشی، قم: نوید اسلام.

Avery, Peter (1965). *Modern Iran*, London Been Limited.

Cronin, Stephanie (ED) (2003). *The Making of Modern Iran*, Routledg Curzon.

